

Aleksandra Kacianowska
Uniwersytet Szczeciński
aleksandra.kacianowska@gmail.com

Popkulturowe inspiracje religijne w fantastyce. Zarys problematyki

Pojęcie popkultury jest trudne do zdefiniowania. Większość prób sprowadza się do porównywania kultury pop z kulturą wysoką i negatywnego wartościowania tej pierwszej względem drugiej. Powszechnie uważa się, że kultura popularna jest płytka, podlega uniformizacji i jest zależna od rozpowszechniających ją mass mediów i ekonomii, które określają, co się sprzeda i co warto publikować. Jak pisze Zygmunt Bauman:

To liczba potencjalnych klientów oraz ilość pieniędzy, jaką dysponują, decyduje dzisiaj o losie wytworów kultury (choć często rządzi tu przypadek a nie przemyślana strategia). Granicę oddzielającą „udane” produkty kulturalne (a więc te, które przyciągają publiczną uwagę) od chybionych (a więc tych, które nie potrafią stać się przedmiotem zainteresowania) wyznaczają dzisiaj wyniki sprzedaży¹.

Dlatego też popkulturę kojarzy się z określonymi, szczególnie mocno rozpowszechnionymi, gatunkami – powieścią sensacyjną, romansem oraz komediami – a zarazem uznaje za coś gorszego w odniesieniu do kultury wysokiej. Prócz wartościowania, przy próbie definiowania, popkulturze często przypisuje się także określone atrybuty. Ma ona służyć sprawowaniu władzy nad odbiorcami, przekazywaniu im zasad i zachęcaniu do przy-

---

¹ Z. Bauman, *Bauman o popkulturze. Wypisy*, Warszawa 2008, s. 64.

mowania danych postaw². Obecnie nadawanie jej tych funkcji uważa się za błędne, ponieważ nie oddaje istoty popkultury, ukazuje tylko, niekoniecznie zasadnie, niższość jej przejawów wobec innych dzieł oraz jej utylitarność. Tym, co coraz powszechniej uznaje się za właściwe przy rozróżnianiu kultury popularnej od innych, jest status odbiorcy i jego inna od dominującej interpretacja. Wobec tego możliwe jest zaliczenie do popkultury dzieł Michała Anioła – odbiorca może uznać je na przykład za pornografię, a do kultury wysokiej komiksów, które czytelnik może uznawać za wybitne dzieło graficzne doceniane przez nielicznych³. W efekcie coraz częściej zaciera się granica między kulturą pop a wysokimi rejonami kulturowych aktywności, zwłaszcza, że popkultura często nawiązuje do utworów przynależnych do kultury elitarniej – w *Spider-Manie* z 2004 roku Mary Jane gra w sztuce *Bądźmy poważni na serio* Oscara Wilde’a. Zdarza się także, że twórcy obu typów kultur współpracują ze sobą, jak Luciano Pavarotti z popmuzykami – Bryanem Adamsem czy Jonem Bon Jovim⁴.

Kulturę popularną często utożsamia się z kulturą masową, przerabiającą i powtarzającą kanoniczne wzorce i motywy, a naprzeciw niej stawia się działalność artystyczną z oryginalnymi pomysłami. Nie zawsze jest to porównanie właściwe, ponieważ literatura popularna może być oryginalna. Istnieje jednak pojęcie masowego odbiorcy, który rzeczywiście ma niewyszukany gust i nie szuka trudnych treści⁵.

Zygmunt Bauman porusza problem kopiowania kultury – utwory przygotowuje się w taki sposób, by można było je łatwo powtórzyć i udostępnić w jak największym nakładzie. Prowadzi to do zanikania indywidualności i oryginału – nie ma utworów, które można wskazać jako pierwsze, a każde zetknięcie z danym dziełem będzie takie samo⁶.

W przypadku literatury fantastycznej różnica pomiędzy literaturą masową i artystyczną wydaje się szczególnie wyrazista, a jej twórców łatwo zaszerzegować. Efektem jest wartościowanie wewnętrzne – nawet w obszarze literatury popularnej pojawiają się utwory bardziej lub mniej schematyczne, tym samym uważane za lepsze lub gorsze, bliższe lub dalsze kulturze masowej⁷. Autorzy literatury popularnej inspiracji do tworzenia powieści poszukują w różnych źródłach. Zwykle są to odwołania do innych

² J.Z. Lichański, *Przycyżony tygrys, ukryty smok: kultura i literatura popularna a problemy globalizacji*, „Civitas Hominibus: rocznik filozoficzno-społeczny” 2011, nr 6, s. 27–34.

³ M. Krajewski, *Kultury kultury popularnej*, Poznań 2005, s. 15–34.

⁴ J. Bogusławska, *Popkultura – pop czy kultura*, Gdynia 2011, s. 8.

⁵ Tamże, s. 6.

⁶ Z. Bauman, *Bauman o popkulturze*, s. 164–165.

⁷ D. Kozicka, *Fantastyczni pisarze, czyli o tym, jak pisarze fantastyczni podbijają polską literaturę*, „Wielogłos” 2013, nr 4, s. 105–115.

tekstów kultury, bieżących wydarzeń lub motywów znanych z wielorakich wierzeń, czasem mieszanych ze sobą. To właśnie sposoby wykorzystania elementów religijnych w utworach fantastycznych zamierzam przybliżyć w niniejszym artykule.

Można postawić następującą hipotezę: religia nie stanowi centrum życia współczesnego człowieka, jego kondycja religijna, duchowa jest zgoła inna niż wówczas, gdy wiara była konieczna do wykształcenia się państwowości i ustanowienia postaci władcy-króla, zwykle wybranego i namaszczonego przez Boga. Niektórzy badacze widzą tę kwestię radykalnie, pisząc, iż nowoczesność już nie potrzebuje religii, więc wiara stała się rzeczą prywatną poszczególnych jednostek, za to samą religię bardzo często zaczęto wykorzystywać w popkulturze⁸. Warto zatem dodać, że mamy do czynienia nie tyle ze zjawiskiem sprywatyzowanej religii, ile z odmiennymi formami jej zbiorowego artykułowania czy eksploatawania.

Badania nad religią w fantastyce już podejmowano i bardzo często zwracano w ich ramach uwagę na rolę mitu. Marta Jakubowska pisze o trudnościach w odróżnieniu sfery sacrum od profanum inspirowanego sacrum w powieściach fantastycznych – nie wszystkie przejawy działania nadnaturalnych mocy są według badaczki przejawami działalności boskiej. Jakubowska zauważa, że często dopiero w trybie pogłębionej analizy tekstu, opisującego wewnętrzne przeżycia postaci, dostrzec można elementy religijne, a samo fantasy pozwala na ponowne odczytanie mitów⁹.

Dariusz Kulesza z kolei proponuje prowadzenie badań nad literaturą fantastyczną i jej związkami z religią na dwóch poziomach – selektywnej analizy pojawiających się w dziele elementów religijnych oraz określenia, jakie mają one znaczenie w dziele. Badacz stwierdza również, że mity stają się konstytutywnym elementem literatury fantastycznej¹⁰. Rozpoznanie to potwierdza Marek Oziewicz, uznając, że religia jest najbardziej pierwotnym impulsem w literaturze i spełnia podświadome potrzeby ludzkiej psychiki.

Dobrze napisana fantasy ma wiele cech scenariusza mitycznego lub religijnego. Tak jak one istnieje w subtelnej równowadze między wiarą a fikcją. Kiedy przechylili się za bardzo w stronę wiary, może stać się albo zabobonem

---

⁸ K. Krzan, *Ekstaza w wersji pop. Poszukiwania mistyczne w kulturze popularnej*, Warszawa 2008, 48–50.

⁹ M. Jakubowska, *Manifestacje sacrum w wybranych polskich utworach polskiej literatury fantasy*, [w:] *Motywy religijne we współczesnej fantastyce*, red. M. Leś, P. Stasiewicz, Białystok 2014.

¹⁰ D. Kulesza, *Fantastyka i religia. Kilka pytań profana*, [w:] *Motywy religijne we współczesnej fantastyce*.

albo religią. Kiedy przechyla się za bardzo w stronę fikcji, może stać się trywialna i mało interesująca¹¹.

Dominika Oramus zwraca natomiast uwagę na cykliczność podejmowanych tematów religijnych w fantastyce. Niepewność i tęsknotę za Bogiem, widoczną w literaturze *science fiction* końca XX wieku uznaje za wtórną wobec siedemnastowiecznej poezji metafizycznej. Badaczka zwraca szczególną uwagę na stałość wątku apokalipsy, który pojawia się w literaturze fantastycznej w rozmaitych wariantach¹².

Przywołanie różnorodnych wierzeń w obrębie twórczości fantastycznej może mieć kilka celów. Po pierwsze ich zadaniem jest uwiarygodnienie świata powieści, po drugie religia jest przedstawiana jako czynnik umacniający władzę: Wieczny Ogień w *Wiedźminie*¹³ Sapkowskiego musi być czczony, bo tylko to gwarantuje, że będzie płonąć. Jego zgaśnięcie może spowodować kryzys gospodarczy (do podtrzymania płomienia potrzeba wiele oleju i liny), a to osłabi władzę lokalnych monarchów. Po trzecie bywa, że wierzenia stają się osią napędową fabuły – we *Z mgły zrodzony* Sandersona (Warszawa 2008) celem bohatera jest przejęcie mocy dawnych bogów, obalenie tyrana i odnowienie świata¹⁴.

Odwołania religijne w polskiej fantastyce popularnej to w dużej mierze odwołania do chrześcijaństwa jako religii powszechnie znanej, a więc łatwej do wykorzystania przez autora oraz zrozumienia przez odbiorcę. Nie można ich jednak ograniczać tylko do tej religii monoteistycznej, ponieważ bardzo często pojawiają się także nawiązania do mitów. Bywa, że uznaje się je za przeciwieństwo chrześcijaństwa, które swego czasu nawoływało do ich zniszczenia. Ostatecznie mity zostały włączone w chrześcijańską kulturę, gdy wykorzystywano je do interpretacji Biblii. Jak wskazuje Eligiusz Piotrowski mitologie i chrześcijaństwo obecnie są ze sobą nierozzerwalnie związane – nawet początek Pisma Świętego ma charakter mityczny – to mit o stworzeniu, źródle i konsekwencji zła¹⁵. Z tego powodu nie należy

¹¹ M. Oziewicz, *Między wiarą a fikcją. Religijne i światopoglądowe kontrowersje wokół fantasy*, [w:] *Fantastyczność i cudowność. Mityczne scenariusze. Od mitu do fikcji – od fikcji do mitu*, red. T. Ratajczak, B. Trocha, Zielona Góra 2011, s. 114.

¹² D. Oramus, *Imiona Boga. Motywy metafizyczne w fantastyce drugiej połowy XX wieku*, Kraków 2011.

¹³ Cykl Andrzeja Sapkowskiego, składający się z pięciu tomów: *Krew elfów* (Warszawa 1994), *Czas pogardy* (Warszawa 1995), *Chrzest ognia* (Warszawa 1996), *Wieża Jaskółki* (Warszawa 1999), *Pani Jeziora* (Warszawa 1999) oraz zbiorów opowiadań *Ostatnie życzenie* (Warszawa 2001), *Miecz przeznaczenia* (Warszawa 1992), *Sezon burz* (Warszawa 2013).

¹⁴ Adrturz (pseud.), *Mitologie i religie fikcyjnych światów*, www.kawerna.pl/biblioteka/felietony/item/12520-mitologie-i-religie-fikcyjnych-swiatow.html?highlight=WyjJd2llayJd [dostęp 9.04.2017].

¹⁵ E. Piotrowski, *Mit a teologia chrześcijańska (zarys zagadnienia)*, [w:] *Fantastyczność i cudowność. Mityczne scenariusze. Od mitu do fikcji – od fikcji do mitu*, s. 51.

rozgraniczać religii na chrześcijaństwo oraz rodzimowierstwa, tym bardziej że elementy wywodzące się z obu źródeł są wykorzystywane w bardzo podobny sposób. W dotychczasowych badaniach nad fantastyką zdarzało się już, że uznawano je za równorzędne i posługiwano się pojęciem religii, określając oba te obszary¹⁶.

Wykorzystanie w fantastyce wątków wywodzących się z wierzeń, szczególnie chrześcijaństwa, często wywołuje krytykę różnych środowisk. Literaturze tej zarzuca się ukazywanie religii w krzywym zwierciadle, negowanie jej elementów lub zachęcanie do okultyzmu. Tak było między innymi w przypadku najpopularniejszych utworów gatunku – *Harry’ego Pottera* J.K. Rowling¹⁷ oraz *Opowieści z Narnii* C.S. Lewisa (Poznań 2008). Bywa, że krytyka tego typu rzeczywiście ma uzasadnienie, ponieważ wielu twórców traktuje wierzenia jako punkt wyjściowy do kreacji świata alternatywnego, opartego na przemocy i wyzysku. Często takie utwory są rodzajem żartu z religii, co ma miejsce na przykład w *Cykle Inkwizytorским*¹⁸ Jacka Piekary oraz *Komorniku*¹⁹ Michała Gołkowskiego²⁰. Zdarza się jednak, że twórcy związani ze środowiskiem chrześcijańskim wykorzystują fantastykę do promowania właściwych zachowań, jak ma to miejsce w przypadku *Gar’Ingawi Wyspy szczęśliwej* benedyktynki Anny Borkowskiej (Kraków 1988).

Mimo krytyki, wiara nie przestaje inspirować twórców fantastyki, a sposoby pożytkowania tych inspiracji są bardzo różnorodne. Obecnie rzadko są to renarracje. Zwykle twórcy opierają się na określonych wątkach, by z nimi dyskutować lub traktować jako element świata przedstawionego, nadając mu tym samym kontury realistyczne²¹. W tym ostatnim przypadku religia w fantastyce jest wykorzystywana jedynie w celu uatrakcyjnienia fabuły i nie odgrywa większej roli. W efekcie pojawiają się zakony i klasztory, których znaczenie nie jest związane z religią, jak w przypadku powieści *Takeshi. Cień śmierci* Maii Lidii Kossakowskiej (Lu-

¹⁶ Tamże, s. 50–51.

¹⁷ Siedmiotomowy cykl powieściowy składający się z tomów *Harry Potter i kamień filozoficzny* (Poznań 2002), *Harry Potter i Komnata Tajemnic* (Poznań 2002), *Harry Potter i więzień Azkabanu* (Poznań 2001), *Harry Potter i Czarna Ognia* (Poznań 2001), *Harry Potter i Księżę Połkwi* (Poznań 2006), *Harry Potter i Insignia Śmierci* (Warszawa 2008), wszystkie w tłumaczeniu A. Polkowskiego.

¹⁸ Cykl Jacka Piekary, na który składają się: *Stuga Boży* (Lublin 2003), *Młot na czarownice* (Lublin 2003), *Miecz Aniołów* (Lublin 2004), *Łowcy dusz*, (Lublin 2006), *Płomień i krzyż* (Lublin 2008), *Ja inkwizytor. Wieże do nieba* (Lublin 2010), *Ja inkwizytor. Dotyk zła* (Lublin 2010), *Ja inkwizytor. Bicz boży* (Lublin 2010), *Ja inkwizytor. Głód i pragnienie* (Lublin 2014), *Ja inkwizytor. Kościany galeon* (Lublin 2015).

¹⁹ Trylogia Michała Gołkowskiego, w której skład wchodzi: *Komornik* (Lublin 2016), *Rewers* (Lublin 2017), *Kant* (Lublin 2017).

²⁰ D. Kulesza, *Fantastyka i religia. Kilka pytań profana*, w: *Motywy religijne we współczesnej fantastyce*.

²¹ B. Trocha, *Degradacja mitu w literaturze fantasy*, Zielona Góra 2009.

blin 2014) lub ich istnienie nie ma wpływu na rozwój fabularnych zdażeń²². Niemniej jednak poszczególne zakony często mają swoją tajemną naturę – hierarchie utrzymywane są w tajemnicy, przynależność wiąże się z wypełnianiem obrzędów znanych tylko wyznawcom. Wśród wielu sposobów wykorzystania elementów pochodzących z wierzeń można wyróżnić kilka najpopularniejszych.

Przede wszystkim wątki religijne mogą mieć związek z powstaniem lub odnalezieniem świętych ksiąg i utworzeniem na ich podstawie nowej religii. Często inspiracją w tym przypadku jest mormonizm – opisy tego, w jaki sposób Smith odnalazł *Księgę Mormona* bywają uznawane za fantastyczne, a badacze odnajdują w nich inspirację *Złotym Garnkiem* Hoffmana (Warszawa 1907). Z kolei sam opis odnalezienia owej księgi zainspirował kolejnych twórców fantastyki do tworzenia nowych dzieł, na przykład Orsona Scotta Carda do napisania *Opowieści o Alvinie Stwórcy* (Warszawa 1993)²³.

Religia w fantastyce stanowi nierzadko punkt wyjścia dla opracowania określonego motywu religijnego przy tworzeniu świata lub zawiązywaniu fabuły. Jak już wspominałam, jednym z najczęściej pojawiających się motywów jest Apokalipsa. Pisarze skupiają się przede wszystkim na jej nadejściu i znakach ją poprzedzających. Ukazują również reakcje ludzi oraz ich próbę racjonalizacji zjawisk. Motywy apokaliptyczne bardzo często czerpane są z Biblii, choć pisarze modyfikują je – a to zabierają część ludzi godnych prosto do raju, a to tylko odwracają kolejność plag, kiedy indziej wymyślają nowe kataklizmy lub ukazują niszczący świat, w którym apokalipsa się nie powiodła²⁴, co wykorzystuje między innymi Michał Gołkowski w *Ko-morniku*. Zdarza się także, że pisarze wykorzystują wszystkie te elementy, tak jak na przykład Jakub Ćwiek w *Kłamcy*²⁵.

Innym „fantastycznym” wykorzystaniem wierzeń jest przedstawienie ich na zasadzie zetknięcia dwóch cywilizacji, z których jedna jest nieporównywalnie bardziej rozwinięta technologicznie lub kulturowo. Wówczas z punktu widzenia słabszej społeczności silniejsza i bardziej rozwinięta jest czymś w rodzaju bóstwa, które w pewnym momencie zaczyna być czczone. Ten motyw wykorzystywano bardzo często w fantastyce politycznej, zwłaszcza w powieściach związanych z obalaniem ustrojów.

²² D. Kulesza, *Fantastyka i religia. Kilka pytań profana*, w: *Motywy religijne we współczesnej fantastyce*.

²³ M. Oziewicz, *Między wiarą a fikcją. Religijne i światopoglądowe kontrowersje wokół fantasy*, [w:] *Fantastyczność i cudowność. Mityczne scenariusze. Od mitu do fikcji – od fikcji do mitu*.

²⁴ D. Oramus, *Imiona Boga. Motywy metafizyczne w fantastyce drugiej połowy XX wieku*.

²⁵ Cykl Jakuba Ćwieka składający się z tomów *Kłamca* (Lublin 2005), *Bóg marnotrawny* (Lublin 2006), *Ma-chinomachia* (Lublin 2014), *Papież sztuk* (Lublin 2015), *Ochłap sztandaru* (Lublin 2018), *Kill'em all* (Lublin 2012).

Odniesienia do religii, tym razem wyłącznie do chrześcijaństwa, przejawiają się w cytatach, parafrazach lub porównaniach biblijnych. Bywa, że człowiek jest stawiany na równi z Bogiem i to jemu oddaje się należną cześć. W takich przypadkach nawiązania religijne bardzo często stanowią żarty z chrześcijaństwa i Pisma Świętego. Cytaty mogą jednak być kluczem do interpretacji tekstu, co ma miejsce między innymi w przypadku cyklu *Kłamca* Jakuba Ćwieka, w którym fragmenty modlitwy *Gloria Patri* rozpoczynają kolejne części powieści, tym samym zapowiadając kolejne wydarzenia²⁶ – początkowa część tomu pierwszego zatytułowana jest *Jako było na początku* i opowiada o początkach służby Lokiego u aniołów oraz zniszczeniu Walhalli, druga *Teraz...* opowiada o wydarzeniach współczesnych i aktualnym przebiegu służby, a ostatnia *...i zawsze* mówi o wydarzeniach rozgrywających się współcześnie oraz w sferze snu osadzonego w Walhalli, sugerujących, co będzie dalej. W tomie drugim pojawiają się tylko dwie części: *Jak On mnie posłał...* – opowiada o samotniej pracy Lokiego oraz *...tak i ja was posyłam* rozpoczynająca się w chwili, gdy Loki zdobywa władnych.

Pojęcie świętego miejsca także jest związane z religią i bardzo często pojawia się w literaturze fantastycznej. Do tego typu przestrzeni najczęściej należą gaje, lasy i zagajniki, w których rozgrywają się niezwykle wydarzenia oraz rośnie nietypowa roślinność – wyjątkowo bujna lub o niezwykłych właściwościach. Na takich terenach pojawiają się także opiekunowie świętych drzew – druidzi – lub powstają świątynie²⁷. Motyw ten wykorzystuje między innymi Marcin Mortka w cyklu *Królewska Talia* (Warszawa 2017). Pojawiające się w powieści talioty pozwalają zobaczyć wydarzenia, które rozgrywały się wcześniej lub w innym miejscu.

Święte miejsca jednak nie muszą być przedstawiane w wymiarze, w którym rozgrywa się akcja powieści. Objawieniem się *sacrum* może okazać się także powieściowa kreacja zaświatów. Wyróżnia się kilka ich rodzajów, ale we wszystkich zaświatach byty je zamieszkujące mają jedną cechę wspólną – posiadają charakter niezemski, metafizyczny. Pierwszym typem zaświatu jest przestrzeń wokół rzeczywistości, która opisywana jest w powieści, czasem zamieszkiwana przez bogów (na wzór włości Surta w mitologii skandynawskiej). Drugi typ stanowi miejsce zamieszkanne przez demony – ich państwo lub miejsce uwięzienia. Trzeci zaświat postrzegany jest jako piekło, do którego trafiają dusze zmarłych. Do tego, zwykle podziemnego, typu zaświatu należą między innymi piekło w ujęciu chrześcijańskim

²⁶ D. Kulesza, *Fantastyka i religia. Kilka pytań profana*, [w:] *Motywy religijne we współczesnej fantastyce*.

²⁷ M. Jakubowska, *Manifestacje sacrum w wybranych polskich utworach polskiej literatury fantasy*, [w:] *Motywy religijne we współczesnej fantastyce*.

oraz nordycka Walhalla z przyległym do niej Helem. Interakcje między zaświatem a światem w powieści zachodzą w ramach podróży bohaterów między nimi, towarzyszą próbie niedopuszczenia do tego typu podróży lub też przenikaniu się obu światów w sferze snów, co może mieć zarówno pozytywne, jak i negatywne konsekwencje²⁸.

Przejawem obecności wierzeń w literaturze fantastycznej są także postaci, między innymi istoty nie z tego świata – duchy, strzygi, wampiry itp.²⁹. Nie zawsze są to jednak istotny nadprzyrodzone, na przestrzeni lat wykształciły się bowiem dwa ważne typy bohaterów ludzkich, za pośrednictwem których przekazuje się wartości religijne. Bardzo często mają one swoje źródło w mitologiach – są to wybitni wojownicy, walczący w obronie świata, przy użyciu miecza lub magii.

Jednym z typów fanatycznych postaci inspirowanych religiami są wybrańcy, których nazwać można także mesjaszami. To osoby wybrane przez Boga lub bogów do wykonania określonych działań. Tacy bohaterowie często posiadają wyjątkowe umiejętności dane im przez bóstwo i mające pomóc w wykonaniu misji. Bywa również, że mają niezwykle pochodzenie, a ich przyjsię zwiastują przepowiednie. Ważną cechą wybrańców jest posiadanie przez nich jasno określonego kodeksu moralnego, zgodnego z religią bóstwa, które ich wybrało. Sami bohaterowie tego typu nie zawsze przyznają się do posiadanych zasad – czasem działają dla własnej korzyści, a wartości moralne i pozytywny efekt społeczny są nieplanowanymi konsekwencjami ich postępowania. Choć większość wybrańców stanowią ludzie, to jednak zdarza się, że sami są bogami poświęcającymi się za ludzkość lub zmuszonymi do poświęcenia przez silniejsze bóstwa, jak Loki w *Kłamcy* zmuszający do określonych czynów Erosa i Bachusa, a ostatecznie sam zmuszony do działania przez chrześcijańskiego Boga³⁰.

Działalność postaci-wybrańców niekoniecznie wynika z nieświadomionego poddania się woli bóstwa lub wyraźnego przymusu, bywa, że bohaterowie mają wybór. Taki przypadek można zaobserwować na przykład w prozie Andrzeja Ziemiańskiego. W jego cyklu *Achaja*³¹ jeden z bohaterów, Meredith, styka się z dwoma bóstwami – jednym potężnym, z którym spotkanie wywołuje wizje, nabożny lęk i późniejszą przemianę w czarowniku. Drugim spotkanym przez niego bogiem jest Wirus – złośliwy i przewrotny, jego pojawienie się nie powoduje wizji, a samemu bożkowi Meredith nie

²⁸ B. Trocha, *Degradacja mitu w literaturze fantasy*.

²⁹ M. Jakubowska, *Manifestacje sacrum w wybranych polskich utworach polskiej literatury fantasy*, [w:] *Motywy religijne we współczesnej fantastyce*.

³⁰ J. Łąba, *Idee mesjańskie w literaturze fantasy*, „Warszawskie Studia Teologiczne” 2008, nr 21, s. 213–225.

³¹ Trylogia Andrzeja Ziemiańskiego wydawana w latach 2002–2004.

ufa, bo czuje, że nie powinien. Wirusa często kojarzy się z Lokim, czyli jednym ze sprytnych, ale nieszczególnie potężnych Asów. W przypadku *Achai* sam czarownik zdecydował, którego bóstwa woli powinien wysłuchać. Kierował się przy tym się własnym kodeksem moralnym, cały czas świadom, że wypełnienie rozkazów jednego może wywołać gniew drugiego³².

Samo pojawienie się bóstwa, nawet pomniejszego, jak Żywia z opowiadania *Kraniec Świata* Sapkowskiego (Warszawa 1993), czy licznych przedstawicieli wierzeń antycznych oraz skandynawskich w *Kłamcy*, również może być przejawem inspiracji religijnych w powieści.

Innym, choć bardzo podobnym do wybrańca, typem postaci jest król. Już sam jego urząd jest zakorzeniony w religii – króla od dawna uznaje się za reprezentanta Boga na ziemi. W literaturze fantastycznej wyjątkowa jest też droga na tron – król, aby móc nim zostać, musi wykonać określone zadania, często wiążące się z ratowaniem królestwa, którym ma później władać, a tym samym dowiedzenia, że jest tego godny³³.

Poza wymienionymi typami postaci i towarzyszącymi im bóstwami bardzo ważne z punktu widzenia obecności motywów religijnych w fantastyce i popkulturze są anioły. Biblijny rodowód odróżnia je od wielu innych istot fantastycznych – wampirów, zjaw, strzyg i temu podobnych, tym samym przypisując określone cechy.

Popkultura od lat bardzo często wykorzystuje wizerunek aniołów w filmach i literaturze. Nie mają one jednak tradycyjnego ujęcia. Aby dostrzec różnicę między klasycznym ujęciem a współczesnym, konieczna jest wiedza na temat stereotypowego wyobrażenia anioła. Uważany jest on za istotę duchową i bezcielesną, co już samo w sobie stawia go ponad człowiekiem, jest mądrzejszy, czuje „więcej” i „lepiej”, poza tym jest doskonały, szlachetny, łagodny i dobry, a także stawiany w opozycji do demonów, mających przeciwne cechy³⁴. Tego typu wyobrażenie anioła jest dość bliskie opisom zawartym w Piśmie Świętym, jednakże pojawiają się tu istotne różnice – raczej nikt nie nazwałby łagodnymi anioły niszczące Sodomę lub uczestniczące w Apokalipsie. Różnice wynikają z faktu, że jest wiele źródeł tworzących obraz anioła. Przypisywane tym istotom absolutne dobro, wywodzi się z tezy św. Augustyna, według którego anioły są dobre, ponieważ w pełni wypełniają wolę dobrego Boga, a jakiegokolwiek odstępstwo od tej

³² M. Jakubowska, *Manifestacje sacrum w wybranych polskich utworach polskiej literatury fantasy*, [w:] *Motywy religijne we współczesnej fantastyce*.

³³ J. Łaba, *Idee mesjańskie w literaturze fantasy*.

³⁴ M. Budzik, „Anioł zszedł na ziemię...” – o językowo-kulturowych modyfikacjach obrazu anioła na podstawie Siewcy wiatru *Mai Lidii* Kossakowskiej, [w:] *Fantastyczność i cudowność. Wokół Źródeł fantasy*, red. T. Ratajczak, B. Trocha, Zielona Góra 2009.

woli powoduje ich nieodwracalny upadek i przemianę w demona³⁵. Z opozycji aniołów i demonów wywodzi się motyw walki obu „nacji”. To klasyczna wojna dobra ze złem, toczona o duszę każdego człowieka oraz cały świat, niejednokrotnie przedstawiana w sztuce.

Obraz idealnie dobrych aniołów i złych demonów obecnie w popkulturze rzadko się pojawia, choć tradycyjne wyobrażenie nie jest całkowicie odrzucane, o czym świadczy chociażby popularność serialu *Nie z tego świata*³⁶. Znacznie częściej jednak odchodzi się od stereotypowego ukazania obu „nacji”. W efekcie popularniejsze staje się przedstawienie sympatycznych demonów, które nie chcą zrobić nic złego, a nawet czynią dobro oraz aniołów sprawiających wiele kłopotów. Narzekają one na niesprawiedliwość Boga, który pozwala ludziom na więcej niż im, wykorzystują ludzkość lub walczą z nią o władzę. Ostatecznie zamiast dawnych symboli dobra i zła, stają się symbolami moralnej dwuznaczności – są ludzkie, utraciły dotychczasowy kodeks postępowania, a więc walka między dobrem i złem, aniołami i demonami, zdaje się tracić swoją aktualność³⁷.

Najpopularniejsze przedstawienie aniołów w polskiej fantastyce można odnaleźć w twórczości Mai Lidii Kossakowskiej. Jej cykl *Zastępy Anielskie*³⁸ przedstawia dość nietypową, daleką od powszechnych wyobrażeń, wizję aniołów, różniącą się nieco od obrazu powszechnie prezentowanego w popkulturze.

Anioły Kossakowskiej są inne niż biblijne, bardziej ludzkie, ale niewypełnione gniewem i nienawiścią do ludzkości. Wiele z nich w ogóle nie interesuje się mieszkańcami Ziemi, a skupia się na własnych potrzebach. W *Zastępach...* anioły doświadczają emocji, pożądania, głodu, ale funkcjonują w świecie, z którego Bóg odszedł. One jednak potrzebują jego bliskości, więc odwiedzają święte miejsca oraz wykorzystują to, co tam zastają – wypita woda z Lourdes czy spalona trawa fatimska zaspokajają ich zapotrzebowanie na kontakt z boską mocą. Kossakowska ukazuje złe i pełne pychy anioły – Pistis Sopię, która podziwia własną urodę i pragnie zemsty na archaniołach za pozbawienie jej władzy, Jaldabaota, który skazuje

³⁵ A. Summers-Minette, *Nie tylko aureole i rogi: anioły i demony w zachodniej kulturze masowej*, tłum. M. Chojnacki, [w:] *Anioły i demony w różnych religiach świata*, red. P. G. Riddell, B. Smith Riddell, Kraków 2009.

³⁶ Serial emitowany od roku 2005. Opowiada o losach braci Winchesterwyszkolonych łowców demonów. Źródło: *Nie z tego świata*, <http://www.filmweb.pl/serial/Nie+z+tego+%C5%9Bwiata-2005-225833> [dostęp 23.04.2017].

³⁷ A. Summers-Minette, *Nie tylko aureole i rogi: anioły i demony w zachodniej kulturze masowej*, przeł. M. Chojnacki, [w:] *Anioły i demony w różnych religiach świata*.

³⁸ Cykl Mai Lidii Kossakowskiej składający się z tomów: *Żarna niebios* (Lublin 2001), *Siewca wiatru* (Lublin 2004), *Zbieracz burz*, tom I (Lublin 2010), *Zbieracz burz*, tom II (Lublin 2010), *Bramy Świątliwości*, tom I (Lublin 2017).

na śmierć innego anioła, ponieważ obawia się jego potęgi i próbuje ukryć własną nieudolność³⁹. Obok nich w *Zastępach Anielskich* pojawiają się także anioły dobre, ale i im daleko do doskonałości. Daimon może być wiernym rycerzem Pana, może być skory do poświęceń i pomocy, ale nie przeszkadza mu to być dumnym, gniewnym i chętnie korzystać z używek, a także mieć skłonność do popadania w rozpacz. Ludzi w cyklu Kossakowskiej prawie nie ma, więc i konfliktów z nimi również nie ma⁴⁰.

Wśród aniołów warto wyróżnić jednego upadłego – Lucyfera, który zbuntował się przeciw woli Pana. Katarzyna Krzan upatruje jego przejawiania się w postaciach wszystkich buntowników w popkulturze, ponieważ był on tym Pierwszym Buntownikiem⁴¹. To może być nadinterpretacja, zwłaszcza w kontekście literatury fantastycznej, gdzie niemal w każdym utworze pojawia się bohater buntujący się przeciw zastanym zasadom, jednakże warto zwrócić uwagę na postaci, które w ramach swojego buntu odwołują się bezpośrednio do szatana – choćby bohaterów opowiadania *Cleaner* Jakub Ćwieka, którzy nie znajdując dla siebie miejsca w społeczeństwie zaczynają oddawać cześć Lucyferowi, spotykają się na czarnych mszach i wywołują demony. To nawiązanie do religii chrześcijańskiej, poprzez postać Lucyfera, ale i do tajemnych kultów, jak satanizm⁴².

Niektóre postaci w powieściach fantastycznych posługują się mocą (magią), często pochodzenia boskiego. Początkowo w literaturze fantastycznej magia stanowiła jedynie element świata przedstawionego, na który nie zwracano większej uwagi i nie tłumaczono go w żaden sposób. Jej działanie było domeną czarodziejów, antagonistów i często kojarzono ją z czymś złym. Dopiero około lat 60. zaczęła ona mieć szersze zastosowanie w fantastyce. Uznano wtedy, że magia nie musi służyć złu i również postaci pozytywne mogą się nią posługiwać, a samo jej działanie tłumaczono szczególnie, czasem niemal w sposób naukowy⁴³.

Aby posłużenie się mocą było możliwe postaci muszą znać stosowne zaklęcia lub zasady, ale bardzo popularny jest też motyw języka posiadającego moc. Motyw ten zakłada, że wszystko na świecie ma swoje imię, a jego znajomość pozwala na przejęcie i wykorzystanie potencjału tkwiącego w przedmiocie lub zafałszowanie zjawisk. Coraz popularniejszy jest motyw pieśni pozwalającej na posłużenie się mocą – tajemnicza kasta Pieśniarzy

³⁹ K. Karaś, *Na obraz człowieka stworzeni – wizerunek anioła w fantastyce Mai Lidii Kossakowskiej*, [w:] *Motywy religijne we współczesnej fantastyce*.

⁴⁰ M. Budzik, „Anioł zszedł na ziemię...”, s. 322.

⁴¹ K. Krzan, *Ekstaza w wersji pop*, s. 114.

⁴² Tamże, s. 115.

⁴³ G. Trębicki, *Fantasy. Ewolucja gatunku*, Kraków 2007.

z *Królewskiej Talii* Marcina Mortki używa pieśni do walki, Witkac z *Szamańskiego bluesa*⁴⁴ Anety Jadowskiej przy pomocy muzyki odsyła duchy w zaświaty.

Bohaterów zdolnych posłużyć się mocą jest wielu, ale do najpopularniejszych w fantastyce należą między innymi szamani, pomagający ludziom w swoim otoczeniu i kontaktujący się z zaświatami, a także magowie znający tajemną mowę, kapłani będący w kontakcie z własnymi bóstwami, bardowie widzący więcej lub postaci demoniczne zdolne zmieniać swój wygląd. Bohaterowie władający mocą mogą dokonywać wielkich czynów, ale bywa, że muszą bronić się przed jej negatywnym wpływem lub czymś, co przyciąga (duchy, demony itp.). W tym celu często posługują się artefaktami, mogącymi prócz właściwości ochronnych mieć zdolność pośredniczenia w posługiwaniu się mocą: amuletami, pentagramami, runami (często pochodzenia boskiego), relikwiami bądź praktykami religijnymi (modlitwa, składanie ofiar). Wszystko to może też brać udział w manipulowaniu mocą i naginaniu jej do własnej woli⁴⁵.

W tym miejscu warto zwrócić szczególną uwagę na znaczenie relikwii. Pojawiają się w wielu powieściach, których świat przedstawiony bazuje na religii. Są przedmiotami o szczególnym znaczeniu – drzazga z krzyża Chrystusa – lub częściami ciała świętych. Zwykle nie służą do czerpania mocy, a stają się amuletami chroniącymi przed niebezpieczeństwem, ale także, co ciekawe, przed kapłanami oraz innymi przedstawicielami kościołów – bohaterowie *Komornika* uważają, że dzięki amuletom przeżyją dłużej w świecie po apokalipsie, natomiast w *Cykle inkwizytorskim* łudzą się, że dzięki nim udowodnią swoją niewinność i wiarę przed inkwizycją.

Relikwii mogą stać się niebezpieczne – w *Komorniku* zbezczeszczane przyciągają anielską armię, która niszczy całe miasta w zemście za znieważenie Boga.

Pomijamym, ale ważnym przejawem religii w literaturze fantastycznej jest przeżycie mistyczne. Wedle opisu Katarzyny Krzan mistycyzm mieści się na obrzeżach religii, pozwala na intuicyjnie poznanie najwyższych prawd oraz kontakt z Bogiem, a także doznanie ekstazy, często pod wpływem substancji psychoaktywnych⁴⁶. W polskiej fantastyce jest stosunkowo niewiele postaci sięgających po używki w celu kontaktowania się z bytami nadnaturalnymi lub zwiększenia posiadanej mocy. Jedną z takich postaci jest na przykład Witkacy, bohater *Szamańskiej Serii*, wykorzystujący sub-

⁴⁴ Początkowy tom trzeciej serii powieściowej Anety Jadowskiej osadzonej w *Thorn Universe*. Dotąd ukazały się należące do niej dwa tomy: *Szamański blues* (Lublin 2016) i *Szamańskie tango* (Lublin 2017).

⁴⁵ B. Trocha, *Degradacja mitu w literaturze fantasy*.

⁴⁶ K. Krzan, *Ekstaza w wersji pop*, s. 52–53.

stancję zwaną eterem do walki z duchami oraz podróży w zaświaty. Sama podróż nie jest przeżyciem przyjemnym – może wiązać się z bólem i niebezpieczeństwem, jednak powrót z zaświatów jest inny – bohater dzięki eterowi jest pełny energii i wraca do ciała z informacjami oraz sprzymierzeńcami, których w inny sposób nie mógł zdobyć.

Chciałabym zwrócić jeszcze uwagę na kwestię cielesności i seksualności w światach, w których religia odgrywa kluczową rolę. Istotne znaczenie ma tutaj wątek czystości – w *Zastępach anielskich* Kossakowskiej pojawia się jawny zakaz miłości i tworzenia związków przez anioły. Podobnie jest w *Cykle inkwizytorskim* Piekary, w którym grzeszność aktu seksualnego jest mocno podkreślana, szczególnie w odniesieniu do postaci kobiecych. Sama sfera cielesna w cyklu okazuje się również specyficznie przedstawiona – *quasi-średniowieczny* obraz świata zakłada możliwość odkupienia duszy i ratunek przed wiecznym potępieniem poprzez śmierć w płomieniach lub tortury stosowane przez inkwizytorów. Nie jest to dalekie od realnych dziejów religii – kult dziewictwa i celibatu nadal funkcjonuje w religiach monoteistycznych, a chrześcijaństwo w swojej historii ma także okres inkwizycji i płonących na stosach kobiet oskarżanych o czary⁴⁷. Ważny jest też fakt, że postaci decydujące się na zachowanie czystości robią to w imieniu bóstwa, jak na przykład kapłanki z *Wiedźmina* Andrzeja Sapkowskiego.

Jak wykazałam powyżej, elementy religijne w literaturze fantastycznej mogą być wykorzystywane na wiele różnych sposobów. Nierzadko w jednym tekście pojawia się wiele nawiązań religijnych, które pełnią rozmaite funkcje. Nie przedstawiłam szerzej konkretnych realizacji wątków religijnych lub mitycznych, ponieważ wymagałoby to pracy interpretacyjnej dotyczącej konkretnych utworów, na którą nie ma miejsca w proponowanym powyżej zarysie interesującej mnie problematyki. Pracę tę należałoby podjąć w oddzielnym tekście, stanowiącym szczegółową analizę wybranych powieści fantastycznych.

---

⁴⁷ K. Krzan, *Ekstaza w wersji pop*, s. 134–135.

Aleksandra Kacianowska

**Pop Culture Inspired by Religion in Fantastic Literature.
An Outline**

Writers draw inspiration from many sources, including history, other works, and religions. The last of these elements I am interested in in this article. He is particularly widespread in the fantasy writer, despite the controversy he arouses. There are many ways of making references to religion in fantasy, I am introducing the most popular of them, supported by examples from Polish literature.

Keywords: Polish literature, pop culture, fantastic literature

Słowa kluczowe: literatura polska, kultura popularna, fantastyka